

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПЕРЕХІД І СУЧАСНІ ГЕОДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

Стаття присвячена сучасним геодемографічним процесам в Україні та регіоні Українського Причорномор'я. Розглядаються питання демографічних переходів. Проаналізовані основні геодемографічні показники, сучасна геодемографічна політика в Україні та її вплив розвиток геодемографічних процесів. Дається ґрунтовний аналіз показників сумарної народжуваності в субрегіонах Українського Причорномор'я, який в демографічних дослідженнях вважається найбільш коректним індикатором результатів дитородної діяльності населення. Зроблені висновки щодо демографічних перспектив регіону.

Ключові слова: геодемографічний процес, геодемографічний перехід, демовідтворювально-територіальний комплекс, геодемографічна політика.

Викторія Яворская, Алена Калетинская. ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ ПЕРЕХОД И СОВРЕМЕННЫЕ ГЕОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ. *Статья посвящена современным геодемографическим процессам в Украине на примере Украинского Причерноморья. Рассматриваются вопросы демографических переходов. Проанализированы основные геодемографические показатели, современная геодемографическая политика в Украине и ее влияние на развитие геодемографических процессов. Анализируются показатели суммарной рождаемости в субрегионах Украинского Причерноморья, который в демографических исследованиях считается наиболее корректным индикатором результатов детородной деятельности населения. Сделаны выводы о демографических перспективах региона.*

Ключевые слова: геодемографический процесс, геодемографический переход, демовозобновляемо-территориальный комплекс, геодемографическая политика.

Viktoriya Yavorskaya, Alyona Kaletinskaya. DEMOGRAPHIC TRANSITION AND MODERN GEODEMOGRAPHIC PROCESSES. *The article deals with current geodemographic processes in Ukraine as a whole, and in the Ukrainian Black Sea region. The problems of the demographic transition. Analyzed the main geodemographic indicators, modern geodemographic policy in Ukraine, geodemographic development processes. The rates of total fertility rate in sub-Ukrainian Black Sea region, which is in demographic research is considered the most valid marker for fertility activity of the population. The conclusions about the demographic prospects of the region.*

Keywords: geodemographic process, geodemographic transition, renewable-territorially complex, geodemographic policy

До кінця 80-х років минулого століття в регіоні Українського Причорномор'я спостерігались досить помітне зростання чисельності населення (як за рахунок природного (і це головний фактор), так і за рахунок міграційного притоку), а починаючи з 1991 р. цей процес уже характеризується від'ємними показниками (рис. 1). За останні 20 років (роки незалежності) чисельність населення в регіоні скоротилась з 5237 тис. чол. в 1989 р. до 4673 тис. чол. за станом на 1.01.2010 р., тобто за ці роки воно зменшилось на 600 тис. чол., або на 11,4%. Найбільші втрати (у відсотках) зазнала Херсонська область (на 13,4%), найменші – Одещина (9,5%). Для співставлення зазначимо, що в Україні в цілому за цей період чисельність наявного населення скоротилась на 11,4% - (з 51,9 млн. чол. до 46 млн. чол.) [5-7]. Отже, у відсотковому вимірі в цілому регіон Українського Причорномор'я в цьому відношенні суттєво не відрізняється від середніх параметрів по Україні, що підтверджується даними поточної статистики населення за останні 10 років.

Демографічний перехід в Україні (як і в регіоні УП), зокрема, його четверта фаза, як передбачається в прогностичних студіях наших дослідників, мав би завершитись (в еволюційному режимі) певним зменшенням народжуваності, наближенням її показників до параметрів смертності, що зумовило б стабілізацію розвитку демографічного (краще – геодемографічного) процесу у всіх районних утвореннях країни. Але крива його подальшого розвитку пішла змінюватись дещо по іншому сценарію на відміну від розвинених країн Європи, Америки і деяких країн Азії. Глибока демографічна криза (і не тільки демографічна, а і економічна, соціальна, фінансова, політична і інші) після розпаду СРСР перервала спокійний, еволюційний характер розвитку перехідних демографічних фаз, і ми опинились в такій глибокій депресивній «демографічній ямі», що вже майже 20 років поспіль ніяк не можемо з неї піднятися. Спеціалісти-демографи пробують знайти причини, фактори, пояснення цієї негативної ситуації, окреслити шляхи виходу з неї, але реальне життя не завжди в ладу з тими схемами, що пропонуються нашою академічною елітою.

А тепер зупинимось коротко на оцінці деяких фрагментів сучасної демографічної політики, яку започаткували інтенсивно впроваджувати в реальне життя владні інституції країни і подивимось як вона змінює (і в яку сторону) геодемографічну ситуацію на прикладі регіону Українського Причорномор'я.

В умовах гострої демографічної кризи цінність багатодітних родин для суспільства набагато зростає: вони певною мірою сприяють збільшенню кількості населення, понижують його депопуляцію, створюють необхідні умови для подальшої соціалізації дитячих контингентів соціуму, дають надію на позитивну зміну загальної траєкторії геодемографічного процесу. Ці загальновідомі положення зрозуміли нарешті і наші владні інституції в останній час на цьому тлі було прийнято цілий ряд офіційних позитивних рішень, які стосуються певних заходів щодо до заохочення більш високих стандартів в створенні багатодітних сімей в нашій країні. Почала втілюватись в життєдіяльність вітчизняного соціуму відповідна логіка соціально-демографічного розвитку – підвищена ефективність народжуваності, соціалізація багатодітних сімей, створення відповідних умов в їх задоволенні матеріальним достатком і інше. Йдеться про деякі заходи, які повинні активізувати рівень народжуваності в нашому суспільстві. так, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 21

квітня 2005 р. №315 «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми» передбачалось призначення одноразової допомоги при народженні дитини у сумі кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років [12]. В наступні роки в державних бюджетах України передбачувались (і це вже втілено в реальне життя) ще більш значні виплати при народженні другої, третьої і кожної наступної дитини.

Ці інші конструктивні рішення владних інституцій країни щодо стимулювання рівня народжуваності безумовно будуть мати в майбутньому позитивні результати і це уже в 2007-2009рр почало підтверджуватись офіційною статистикою. Але в цьому відношенні є і своя логіка, є і застереження. Деякі автори вважають, що демографічна політика в тих формах, що запропоновані владними структурами і інститутами не є комплексною, а однобічною; вона не до кінця продумана в деталях, не пов'язана з деякими факторами (економічного, соціального, культурного, вікового і іншого характеру) демографічного процесу. В наукових дослідженнях цієї проблематики можна зустріти думки, що такі суттєві одноразові грошові виплати жінкам (сім'ям) при народженні другої дитини і наступних дітей може мати не тільки позитивні, а і деякі небажані наслідки. Автори таких поглядів вважають, що цими значними одноразовими виплатами і іншими пільгами скористаються перш за все жінки з маргінальних і напівмаргінальних прошарків населення, які будуть зацікавлені, насамперед, в одержанні значних сум для сьогоденних витрат, а не на цілі створення оптимальних умов для виховання дітей і їх соціалізацію в майбутньому. Окрім того, такі заохочення будуть генерувати в більш широких масштабах таке негативне явище як народження дітей без офіційного реєстрування шлюбів [1, 9]. Репродуктивна поведінка певного контингенту жінок при цьому буде визначатись не патріотичними мотиваціями, не таким поняттям як соціальна цінність дітей, їх соціалізація в суспільстві і таке інше, а скоріше бажанням скористатися негативною демографічною ситуацією для покращення свого фінансового становища, тобто визначається меркантильними факторами.

Тут ми стикаємось з певною методологічною, а точніше – з соціальною колізією: демографічна політика владних інституцій, що спрямована на стимулювання більш високого рівня народжуваності населення завдяки суттєвим грошовим виплатам багатодітним жінкам (сім'ям), з одного боку, забезпечує ніби-то покращення геодемографічної ситуації (принаймні в кількісному вимірі); з іншого – значно погіршує її якісну структуру і демовідтворювальний комплекс взагалі, тому що вона збільшує кількість позашлюбних дітей, що є негативною ознакою розвитку демовідтворювально-територіального комплексу (ДВК), якщо розглядати з позицій його якісного розвитку. Однозначних відповідей на цю реальність ще немає, а якщо вони і існують, то викликають певні різнобжності в думках і позиціях науковців. Ці особливості сучасного розвитку ДВК на мезо- і макрорівнях в тих субрегіонах, зонах, ареалах, де геодемографічна ситуація з народженням позашлюбних дітей має усталену тенденцію до зростання, збільшення, розширення.

Виходячи з цього звернемося до офіційної статистики і проаналізуємо її на прикладі обласних субрегіонів Українського Причорномор'я з позицій оцінки тих внутрішніх трансформацій в ДВК, які відбуваються тут в останні роки, як результат впливу на геодемографічні процеси сучасної демографічної політики. Це також буде відповідати і вимогам нашого дослідження, контекст якого передбачує характеристику сучасного багатомірного бачення суспільно-географічного образу регіону УП – на початку ХХІ століття (2000-2010 рр).

Але перш ніж аналізувати демографічну статистику за 2000-2010рр. дещо відхилимося від цього тексту і зробимо невелике зауваження щодо стану цієї складової в демовідтворювально-територіальному комплексі регіону Українського Причорномор'я на початку 2000 років.

Автор цієї роботи в свій час досліджувала особливості геодемографічних процесів в регіоні Українського Причорномор'я на основі перепису населення 2001 року. Результати цього дослідження були викладені в відповідній монографії [12]. Вже в той період було встановлено, що тут з'явилися «субрегіони-лідери» в масштабах України за такими негативними показниками, як частка дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі. Так в Херсонській області питома вага дітей, народжених поза шлюбом, становила майже 25% від всієї кількості народжених, тобто кожна четверта дитина з'явилась на світ «незаконно». В Одеській і Миколаївській областях ці показники були дещо нижчими (відповідно-22% і 23%), але вони і тут перевищували середні значення їх по країні в цілому (17,4 %). Вже в ті роки дослідники були занепокоєні таким становищем і застерегували, що цей процес може стати постійним, незворотнім, може набути більш широких масштабів і значно погіршити в майбутньому якісну структуру демовідтворювально-територіального комплексу регіону УП. Здавалось би, що громадськість, владні інституції різних ієрархічних рівнів повинні були задуматись над цими «хворими» фрагментами в демовідтворювальному процесі і приймати відповідні рішення, щоб запобігти розширенню цієї тенденції в майбутньому. Але цього, на жаль, не сталося.

А тепер повернемося до офіційної статистики 2000-2010рр. (таблиця 1).

Із таблиці 1 і графіків (рис. 1) видно, що протягом останніх 20-ти років в регіоні Українського Причорномор'я частка позашлюбних дітей (від загальної кількості народжень) зростає майже в 2 рази і становила в 2009 році від 25,2% в Одеській до 31,3% - в Херсонській областях. Якщо звернутися до статистики по сільській місцевості, то можна побачити, що ці показники в 2009р. становили по Одеській області 31,1%, по Херсонській – 36,3%, по Миколаївській – 38,2%. В деяких сільських депресивних районах ці показники сягали 40-45%.

Якщо узагальнювати цю сумну статистику, можна зробити висновок, що в середньому кожна третя дитина в обласних субрегіонах УП народжується поза офіційним шлюбом, а в сільській місцевості ця картина

ще більш сумна, неповні сім'ї, позашлюбні діти – це значне погіршення загальної геодемографічної ситуації в регіоні. Треба зазначити, що регіон Українського Причорномор'я в цьому відношенні суттєво відрізняється (в гіршу сторону) від інших регіонів України. Причина такого становища має бути предметом окремого геодемографічного і соціологічного дослідження.

Таблиця 1

Динаміка частки дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі (в % до загальної кількості народжених)

Області	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009
Одеська	15,0	17,5	22,0	25,9	25,4	25,6	25,2
Миколаївська	16,2	17,8	23,8	29,9	30,6	29,4	30,1
Херсонська	16,2	19,4	24,9	31,1	31,7	29,8	31,3
Україна	11,2	13,2	17,4	21,4	21,4	20,9	21,2

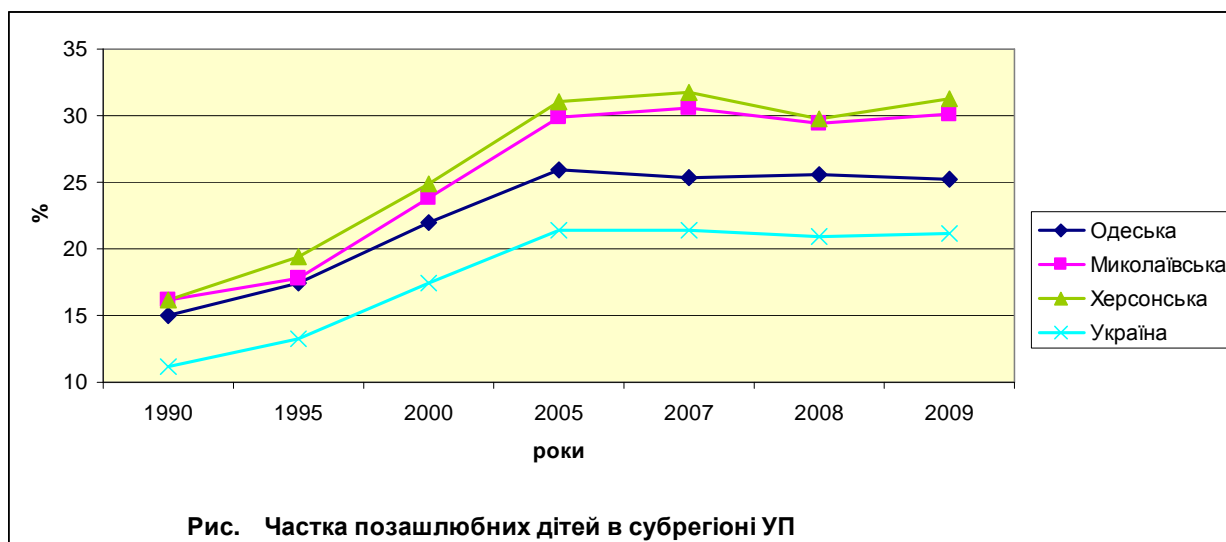

Рис. Частка позашлюбних дітей в субрегіоні УП

До цього ще слід додати наступне. Якщо проаналізувати дані офіційної статистики про народження дітей у жінок, які не перебували у зареєстрованому шлюбі і які в той же час уже мали по 2 дитини, то побачимо, що найбільший відсоток позашлюбних дітей припадав на 2007-2009 роках саме на такий контингент жінок. Так, в Херсонській області в 2009 р. четверта дитина народжувалась у 44,8%, а в сільській місцевості – у 47% таких жінок, п'ята і наступна – відповідно 41,7% і 43% [7]; в Миколаївській області ці показники були ще вищими і становили відповідно – 49,0%, 54,9%, 44,1% і 47,1% [5].

Отже, застереження науковців, що результатами тієї демографічної політики, яку запропонували владні інституції країни, скористаються насамперед маргінальні прошарки населення, підтвердилась. Безумовно, народження такої значної кількості позашлюбних дітей значно погіршить якість структури демографічно-територіального комплексу, що в майбутньому буде мати негативні наслідки. І це перш за все стосується саме регіону Українського Причорномор'я, який, на жаль, лідирує сьогодні в цьому відношенні серед інших регіонів країни.

В кінці 90-х років минулого століття відомий вітчизняний економіко-географ О.У. Хомра, досліджуючи геодемографічні процеси в Україні, ввів у науковий обіг поняття «демографічно-територіальний комплекс» (ДВК), який, на його думку, має в майбутньому замінити категорію СЕТК – соціально-економічний територіальний комплекс, яка вже вичерпала свою пізнавальну спроможність. До цього складу він включає матеріальні компоненти соціальної інфраструктури, носіїв трудових функцій (трудова колективна), взаємозв'язки в системі «природа-економіка-соціальне життя». Несучою його конструкцією виступають процеси життєдіяльності, а основна його функція – демографічне населення, покоління. В цій концепції пріоритетним критерієм ефективного функціонування ДВК виступає якість населення в широкому розумінні цієї суспільно-географічної категорії [11].

В сучасному баченні ДВК регіону Українського Причорномор'я, саме наявність в ньому значного числа неповних сімей, позашлюбних дітей значно оцінки кількісних складових і співвідношень, а головне – з точки зору формування його якісних характеристик. Позашлюбна сім'я – це перш за все сім'я неповна, це діти без батька. Матеріальне забезпечення такої родини завжди нижче, ніж у повних сім'ях.

Збільшенню числа позашлюбних дітей в певній мірі сприяє і таке відносно нове явище в нашому суспільстві як громадянські шлюби. На жаль, наша статистика про це мовчить, такі пробні шлюби не реєструються. Дослідники цього неоднозначного суспільно-демографічного явища з відтінком певної іронії зауважують, що «... молоді люди живуть разом, нічим себе не зобов'язуючи (краще спочатку спробувати, ніж

потім розлучитися). І «пробують» багато років, іноді утворюють шлюб. А число розлучень від таких проб не зменшується, а відсоток хворих народжених дітей-збільшується [2; 3].

З наведеного графіка на рис. 2 видно, що майже до кінця 80-х років минулого століття в регіоні Українського Причорномор'я спостерігалось досить помітне зростання населення (як за рахунок природного приросту (і це головне), так і за рахунок міграційного приросту), а починаючи з 1991 року, цей процес уже характеризується від'ємними показниками. За останні 20 років (роки незалежності) чисельність населення в регіоні скоротилась з 5273 тис. чол. у 1989 році до 4673 тис. чол. за станом на 1.0.12010 р. тобто за ці роки воно зменшилось на 600 тис. чол., або на 11,4%. Найбільші втрати (у відсотковому вимірі) відбулися в Херсонській області (на 13,4%), найменші на Одещині (9,5%). Для співставлення зазначимо, що в Україні в цілому за ці роки чисельність наявного населення скоротилась з 51,9 млн. чол. в 1991 році до 46,0 млн. чол. в 2010 р. (або у відсотковому вимірі на 11,4% (48, с. 335). Отже, в відсотковому вимірі в цілому регіон Українського Причорномор'я не відрізняється від середніх параметрів по Україні, що підтверджується даними поточної статистики населення.

Таблиця 2

Динаміка чисельності населення в субрегіонах УП (1939 – 2010 рр.)

	1939	1959	1961	1966	1970	1981	1986	1989	1991	1996	2001	2002	2006	2007	2008	2009	2010
Миколаївська	919,2	1011,5	1026,8	1098,6	1147,3	1255	1293,7	1330,6	1342,4	1342,4	1279	1264,7	1219,6	1211,9	1203,6	1155,8	1189,5
Одеська	2079,2	2038	2060,9	2214,3	2389	2556,3	2606,3	2642,6	2638,2	2606,5	2469	2450	2412,2	2395,5	2394,7	2392,2	2391
Херсонська	800	825,1	850	950,1	1030,8	1164,1	1180	1240	1258,7	1261,7	1189,7	1175,1	1126,5	1117,1	1107,5	1099,2	1093,4
УП	3798,4	3874,6	3937,7	4263	4567,1	4975,4	5080	5213,2	5239,3	5210,9	4937,7	4889,8	4758,3	4724,5	4705,8	4647,2	4673,9

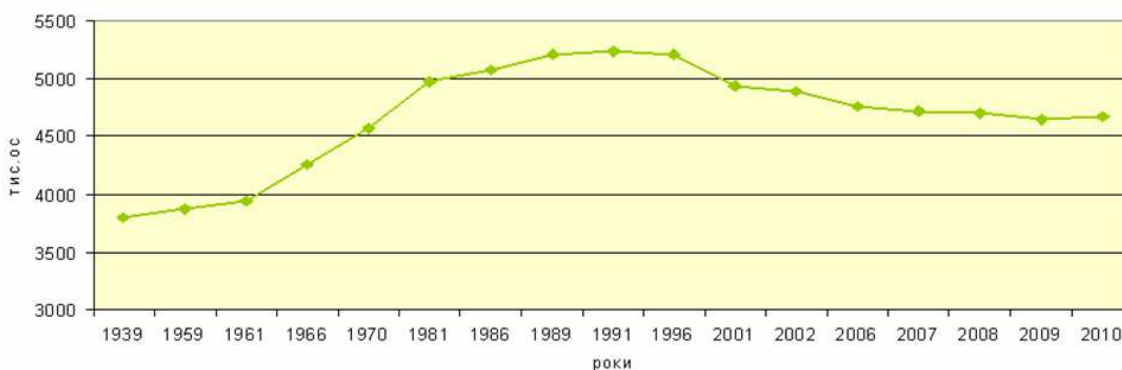

Рис. 2. Динаміка чисельності населення УП у 1939 – 2010 рр. (тис. осіб)

Звернемося до короткого аналізу показників сумарної народжуваності в субрегіонах Українського Причорномор'я (рис. 3). Цей показник в демографічних дослідженнях вважається найбільш коректним індикатором результатів дітородної діяльності населення. Він відображає, з одного боку, кількість дітей, яку може народити в середньому одна жінка за існуючих років плідності, і в той же час характеризує в певній мірі підсумок взаємодії демографічної структури (статеві-вікової, шлюбно-сімейної, дітородної поведінки), другого – враховує наявну потребу в дітях разом з оцінкою (і це досить суттєво) можливостей її реалізації [4, 12].

Таблиця 2

Сумарний коефіцієнт народжуваності в субрегіонах Українського Причорномор'я в 1990-2009 роках

Область	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Одеська	1,8	1,4	1,1	1,3	1,4	1,4	1,5	1,5
Миколаївська	1,9	1,6	1,1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,5
Херсонська	1,9	1,5	1,2	1,2	1,3	1,4	1,4	1,5
Україна	1,8	1,4	1,1	1,2	1,3	1,3	1,4	1,4

Як видно з графіків на рис. 3 та табл. 2, в 1990-2009 роках субрегіони Українського Причорномор'я суттєво не відрізняються від середніх значень по Україні за індикатором сумарного показника народжуваності. В 2000-2001рр. найнижчі показники цього індикатора (1,1 -1,2), тобто це уже наближувалось до рівня тієї межі, за якою відсутнє навіть просте відтворення населення. В наступні роки він поступово підвищувався в 2009р. досяг показника 1,5 по всіх субрегіонах УП і був уже дещо вищим ніж в Україні в цілому хоча при такому значенні ще не забезпечував простого відтворення.

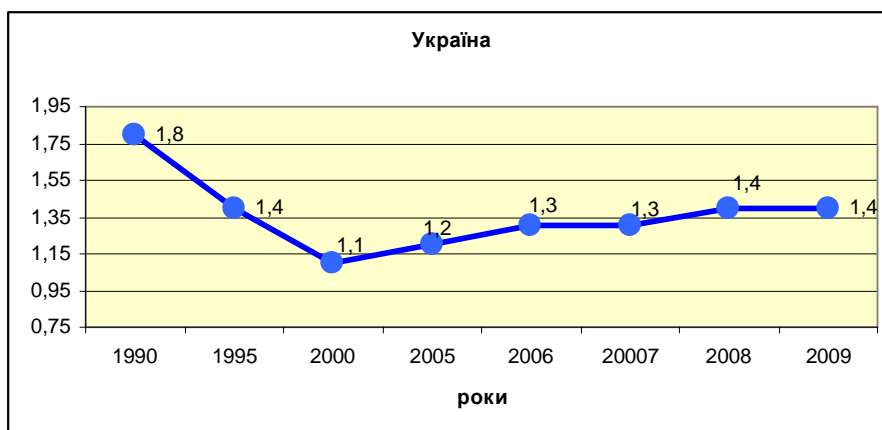

Рис. 3. Сумарний показник народжуваності в субрегіонах Українського Причорномор'я у 1990-2009 роках

Співставлення загальних коефіцієнтів народжуваності в обласних субрегіонах УП з відповідними показниками по Україні в цілому показує, що в останні роки(2008-2009рр) тут почали спостерігатися позитивні тенденції в цьому відношенні. Так, якщо в середньому по Україні на кожну 1000 чол. наявного населення фіксувалось 11,1 народжень, то в обласних субрегіонах УП ці показники були уже дещо вищими (11,2-12,1%), як видно з табл. 3.

Таблиця 3

Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення по субрегіонам УП в 2009р. (на 1000 чол. наявного населення)

Області	Показник народжуваності	Показник смертності	Природний приріст населення
Одеська	12,1	15,0	-2,9
Миколаївська	11,0	15,7	-4,7
Херсонська	11,2	15,4	-4,2
Україна	11,1	15,3	-4,2

Загальні коефіцієнти смертності, на жаль, тут були дещо вищими, ніж в середньому по Україні, і тому природний приріст населення в розрахунку на 1000 чол. наявного населення в деяких субрегіонах (зокрема в Миколаївській області) був меншим в співставленні з середніми показниками країни в цілому.

Якщо звернемось до статистики цих показників за видами місцевості, то побачимо, що в міських поселеннях в УП показники природного приросту (скорочення) населення відрізняються від країни в цілому в гіршу сторону, а по сільській місцевості – навпаки: тут у всіх субрегіонах УП спостерігається в кінці першої декади ХХІ ст. помітне покращення. Так, якщо в цілому по Україні природний приріст (скорочення) населення по сільській місцевості становило -7,0 ‰, то в Одеській області він дорівнював -4,3 ‰, в Миколаївській -5,5‰, в Херсонській -4,1‰ [7].

Отже, в останні роки перебіг геодемографічних процесів в субрегіонах Українського Причорномор'я має і деякі позитивні признаки, що слід розглядати такі зміни як початок оптимістичних тенденцій в демовідтворювальному територіальному комплексі регіону.

Так, в Україні загальна чисельність населення скоротилась з 51,707 млн. чол. в 1989 р. до 45,93 млн. чол. у 2010 р. (на 11,17 %), в Українському Причорномор'ї, відповідно, з 5223,2 тис. чол. до 4687,2 тис. чол. (на 11,1%). За даними поточної офіційної статистики, в нашій країні в останні 5 років чисельність населення скорочувалась щорічно на 156,6 тис. чол.; за розрахунками фахівців-демографів в наступні 5 років – з 2011 до 2015 рр. чисельність населення буде скорочуватись щорічно на 321,8 тис. чол. і в 2015 р. буде становити 44,97 млн. чол. В регіоні Українського Причорномор'я ми спостерігаємо аналогічні процеси. В 2010 р. в Одеській області лише в «молодих міста» (Теплодар, Южне) і в Овідіопільському районі (він розміщений в Приморській смузі) були зафіксовані позитивні показники природного приросту населення (0,4 - 4,0‰), в Миколаївській області – в м. Южноукраїнськ (4‰); в Херсонській області – в жодному районі чи міському поселенні не спостерігалось таке зрушення в кращу сторону.

Отже, четверта фаза демографічного переходу, яка за теорією повинна завершуватись зближенням коефіцієнтів смертності з коефіцієнтами народжуваності і як наслідок цього – демографічною стабілізацією в суспільстві (як це мало місце в більшості розвинених країн), в Україні в останні 20 років трансформувалась у фазу повсюдного скорочення населення і його суттєвого демографічного постаріння.

Список використаних джерел:

1. Буркінський Б. Інтегральне економіко-екологічне відновлення кризових природно-господарських систем як механізм регіонального природоресурсного відтворення / Б. Буркінський, О. Рубель // *Економіст*, 2010. - № 12. – С. 11-15.
2. *Географія Одещини: природа, населення, господарство* / Під ред. О.Г. Топчієва. – Одеса, Астропринт, 1998. – 88 с.
3. Гладкий О.В. Системно-структурний аналіз компонентної структури промислових агломерацій / О.В. Гладкий // *Економічна і соціальна географія*, 2008. – Вип. 58. – С. 118-127.
4. Симоненко В.К. Украинское Причерноморье: потенциальные возможности и перспективы развития / В.К. Симоненко. – К.: Вища школа, 1996. – 342 с.
5. *Статистичний щорічник Миколаївської області за 2009 рік.* – Миколаїв: Облстатвидат., 2010. – 636 с.
6. *Статистичний щорічник Одеської області за 2009 рік.* – Одеса: Астропринт, 2010. – 550 с.
7. *Статистичний щорічник Херсонської області за 2009 рік.* – Херсон: Облстатвидав., 2010. – 638 с.
8. Степанов В. Качество регионального развития как категориальный императив / В. Степанов, Н. Шуличенко // *Економіст*, 2011. - № 7. – С. 9-11.
9. Стрельник Е. Многодетная семья в Украине: дискурсы и противоречия социальной политики / Е. Стрельник // *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2011. - № 1. – С. 151-165.
10. Топчієв О.Г. *Основи суспільної географії* / Олександр Григорович Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.

11. Хомра О.У. Демографічна криза в Україні: теоретичні постулати і реалії / О.У. Хомра // Розбудова держави, 1999. - № 6. – С. 76-84.
12. Яворська В.В. Геодемографічні процеси і геодемографічні райони Українського Причорномор'я: Методологічні і методичні проблеми: Монографія / Вікторія Володимирівна Яворська. – Одеса: Астропринт, 2007. – 208 с.